

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՂԵՐՄԵՐԻՆ

Պոռէ,¹ որ 1838ին այց ելաւ վանացս, ուստի եւ եկեղեցին արդի վիճակին մէջ տեսաւ, գասաւ արտաքին կողմն երկու յոյն արձանագրութիւններ կը յիշէ, որոնց գրութեան կերպն, կ'ըսէ, քրիստոնէական առաջին դարերը մասնանիշ կ'ընէ: Սէկուս վրայ, կ'ըսէ, աղօթքներ կան եւ ննջեցեաց անուանք. միւսին վրայ Պաւղոս եւ Խեկղ կը յիշուին: Իստ Պոռէի կարծեաց՝ այս արձանագրութիւնը կ'սպացուցանեն նախ՝ որ նաեւ Ս. Գրիգորի գալէն յառաջ, որ բովանդակ ազգը վերջնականապէս դարձուց, այս կողմերը քրիստոնէութիւնը տարածուած էր. եւ երկրորդ՝ որ յոյն լեզուն նոյն աստին կը գործածուէր արարողութեանց մէջ ասորերէնի հետ հասաստաբալէս, զոր ոմանք մի միայն գործածութեան մէջ կը կարծէին: Ռիթթէր² այս նախադասութիւններն ընդունեցաւ եւ ասոնց հետ կապեց նախ Նայմանէն³ ծանուցուած այն կարծիքը՝ իր թէ ամենէն հնագոյն հայ պատմագիրն Նգաթանգեղոս նախ յունարէն գրած է⁴, եւ թէ Նշէնքի, Ինգանդիոնի եւ այլ տեղեաց յունական գաղտնիքը կը դիմէին հայ երիտասարդք: Նյս վերջին տեղեկութիւնն, զոր կը հաստատեն Նորիւն եւ Նորենայցի, ուղղ է, եւ զոր պիտի գործածենք յետոյ: Բայց Պոռէի հաստատածները շատ կարեւոր ուղղութեանց կարօտ են:

Պոռէ միայն այն երկու արձանագրութիւնք կրնայ նկարագրած ըլլալ, զոր նաեւ եւ տեսայ եկեղեցւոյն հիւսիս-արեւելեան որմոյն վրայ բաւական վերը՝ որմոյն մէջ աղուցուած: Նաջնը, որուն վրայ Պաւղոս եւ Խեկղ կը յիշուին, 0-65 մեզր լայն եւ 0-47 մեզր բարձր քարի մը վրայ է, որ յոնիական սեամբ մ'երկու կամարի բաժնուած է⁵:

ԱՐԴԱՐԱՆԱՆԻ ՊԱՐԴՈՍԻ ԵՒ ԹԵԿԻՆ ԵՂԵՐՄԵՐԻՆ

ΠΑΥΛΟΣ, իսկ փեղողին՝ ΘΕΚΛΑ. Վանդակն այնչափ յոռի է՝ որ ի սկզբուն նոր նմանողութիւն մը կարծեցի, ինչպէս վերջին դարուց ամէն յոյն եկեղեցեաց մէջ կը գրտնենը, բայց միշտ աւելի յաջողած: Սակայն բաց ի այն պարագայէն՝ որ քանդակս արդէն յիշէր արեւելեաց որմոց մէջ աղուցուած էր, նաեւ նկարիս առարկան նորագոյն

¹ E. Boré, Correspondance et mémoires d'un voyageur d'Orient. Paris 1840, p. 41ff.

² Սեթ, էջ 531:

³ C. F. Neumann, Über armenische Sprache und Literatur, ի թրթին Hermes Jahrbuch der Literatur. Bd. XXXIII, (1829), S. 159, 194.

⁴ Նյս կարծեաց դէմ դրեց Գաթնէնի ի Հոգիւն Նորեայ, 1889, Թիւ 2: Նգաթանգեղոս կը գործածէ զԲարսեղ Սեծ. ի Ե դարու կապեր եւ հայերէն գրած է:

⁵ Պառնիքս է ըստ Էսխաթուլանի, էջ 20. Բայց սենս խոյալը բնագրին համեմատ ուղղած էմ, Հմմտ. Արշան, անդ, էջ 213:

արուեստին խորթ է: Եւս ասարկան կը պակտի Լճոս լերան Կարաջ-մասեմին մէջ Թէ Didronի հրատարակութեան¹ եւ Թէ A. Konstantinidisի ճոխացեալ խմբագրութեան մէջ:² Ինդհակառակն մատենագրական աղբիւրներ, մանաւանդ Պ. եւ Դ. դարու,³ փողոկոյէ տախտակ մը բրիտանական թանգարանի (Garr. 446, 11)⁴ եւ Լճոս լերան Լճե-նակալի Ելլակիրպուլիւն եկեղեցոյն յաւ դարէն Կոր Կոտակարանի ձեռագրին 63⁵ թղթոյն վրայի մանրանկարը — ձախ կողմը Պաւղոս⁶ որ կը գրէ, աջ կողմը թեկզ զարմացած կը նայի պատուհանն մը — կը ցուցնեն⁷ որ հին բիւզանդեան ժամանակն այս նիւթը սիրելի էր: Իսկ ի Դոնտո բարձրաքանդակի մը մէջ Պաւղոս նստած է աջ կողմն⁸ երեսն ի ձախ, ինչպէս Եւթմիածնի քանդակին վրայ, իսկ թեկզ ձախ կողմն է: Ուստի ընդհանուր ձեւը նոյն է Եւթմիածնի քանդակին, թէեւ մանրամասնութեանց մէջ տարբերութիւնք կան եւ ամբողջն աւելի ազնիւ քանդակուած է: Չենք կրնար ուրեմն Եւթմիածնի քանդակը Եւ կամ Օ. դարէն շատ ետքը ձգել, ինչպէս եւ ոչ Դոնտոնիւր: Եւս ժամանակին հետ համեմատ է եւ այն պարագայն⁹ որ երկու խորշերն իրարմէ բաժնող սեան յոնիական խոյակն ունի նաեւ զարեւանդ մը, զոր ամենէն կանուխ միայն Ursus գէր (400—410) շինուած Ուստենայի S. Giovanni in Fonte կաթողիկոսաց մկրտարանին մէջ կրցած ենք գտնել: Ընցողակի յիշենք¹⁰ որ Պաւղոսի եւ թեկզի խոսակցութեան այս հայկական քանդակը, նոյնպէս ուրիշ փորձաւորակն կձեայ բարձրաքանդակ մ'որ Ընանիայի պատժուիլը կը ներկայացընէ եւ զոր ուրիշ առթիւ պիտի հրատարակեմ, կը ջրեն Ֆիլէքիի այն կարծիքը թէ հարաւային-գաղղեական աղբիւրութիւն կրած են զիսուոր առաքելը կենաց արկածները ներկայացընող այն պատկերները, զորոնք Bresciaի քանդակչաց դպրոցին գործ կը համարին¹¹:

Երկրորդ արձանագրութիւնը, որ բառ Պոռէի ննջեցեաց անուանք եւ աղօթք կը կրէ, ի հնուց ծանօթ է եւ հրատարակուած նախ Տիւպուայէ:¹² Եւս արձանագրութեան պատկերը հոս վերստին կը դնեմ, վառն զի ընդհանրապէս թէ նկարն եւ թէ արձանագրութիւնը սխալներով հրատարակուած է: Վանդակաբարն է 0.68 մետր երկայն 0.52 մետր բարձր:

Արձանագրութեան վերին մասը՝ բոլորակի մը մէջ, ուր գրուած է ΒΟΗΘΙΑΝ-ΤΑΣΤΟΥΣΕΥΧΟΜΕΝΟΥΣ-ΕΝΤΗΕΚΛΗ = արձանագրութիւնը, կը գտնենք Քրուքագրական խաչ (crux monogrammatica) հաւասարութեւ եւ Քի ծայրը դուրս դարձած: Վրիստոսի այս մենագրին երկու կողմն վերը գրուած է ΓΕΗ | ΣΟΥ, վարի կողմը՝ ΖΙΒΙ | ΘΑΙΝ. Վանդակատախտակին վերի երկու անկիւններն երկու աղւաւնի կայ, որ հաւասար գրից մէջ՝ բոլորակին շրջանակը կը կոցեն: Չախ կողման աղւաւնոյն ներքեւ կան այս տողերը՝ ΚΥΡΙ | ΕΛΕΗΣΟΝ | ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ | ΣΟΥ ΑΡΧΙΑΝ, աջ կողմն վարը՝ Κ | ΚΥΕΛΕ | ΕΛΛΗ | ΑΙΝ. Խաչանշանին տակը կայ աւելորդ որսիքայի մը (Tabula ansata) երեքտողեան արձանագրութեամբ՝ ΑΑΝΗΛΑ ΤΙΡΕΡ | ΓΑΡΙΚΙΝΙΣ: — Ը ըջանակին մէջ գրուած աղօթքին, — որ է Βοήθη πάντας τοὺς εὐχόμετους ἐν τῇ ἐκλή [σίῃ] (օգնեալ ամենայն աղօթողաց յեկեղեցոյ), — ենթակայ

¹ Zorn. Schäfer, էջ 348 ff.

² Ն' *Adriana* 1885 σ. 217 κτλ.

³ Joh. Ficker, Die Darstellung des Apostel in der altchristlichen Kunst. Leipzig 1887, S. 38.

⁴ Garrucci, Storia dell'arte cristiana Tav. 446, fig. 11.

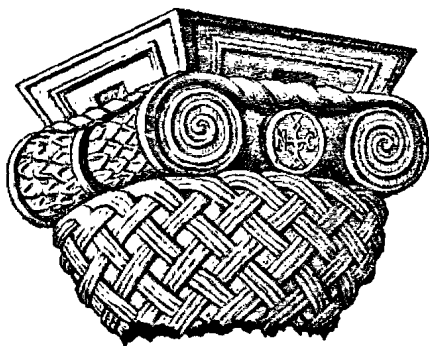
⁵ F. Ficker, էջ 147.

⁶ Անդ. Atlas Sér. III, pl. VII, fig. 5. *Տմբա*. քննարկ III, էջ 376; Brosset, առջ. էջ 16: C. I. Gr. IV, Nr. 8915, ուր գրուած է այս ծանօթութիւնը. «Oherosnesi, ut videtur, Tauricae. E schedis Dabois, in quibus quo loco reperiatur fuerit titulus, non legitur adnotatum.» Ըահակառուեան, էջ 19: Արեւան, էջ 213:

պազար: Այս երկու յիշատակարանք, որ ցայժմ հրատարակեալ չեն, յաջորդ գործոցս մէջ պիտի ներկայացուն: Եւ որովհետեւ չենք կրնար ընդունիլ՝ թէ մենագիրն ի Հայս նախ սկսած է քան ի Հոռլմ եւ Ա. Պոլիս, ուստի արձանագրութեանս յօրինման ժամանակը պէտք է մինչեւ Ե կամ Զ. դար յետս մղել:

Ուստի այս երկու արձանագրութիւնք չեն ապացուցաներ, ինչպէս Պոռե եւ Ռիթ-թէր կարծեցին, թէ քրիստոնէութիւնը Պրիզոր Աւսաւորէն յառաջ ի Հայս մուտք գտած էր: Մանաւանդ թէ կը ցուցնեն՝ որ նաեւ Մեսրոպայ զոյգ գիւտէն ետքը (իր 406) յոյն լեզուն ու գրութիւնը սովորական էր ի Հայս: Միտ զնենք նաեւ՝ որ ննջեցիւրց երկուքը՝ *Αρχις* եւ *Ἐπισ* յունական, իսկ մնացեալ անձինք *Ζεβιδαιν*, *Τιφεθ*, *Γαρικιν* հայ անուն ունին: Այս ամէնը կը ցուցնէ Հայոց եւ ձեռնաց սերտ հաղորդակցութիւնը նաեւ Ե կամ Զ. դարուն, եւ քիչ մ'ետքը զարմանալի պիտի չերեւայ մեզի որ նոյն իսկ Աջմիածնի մայր եկեղեցին յետյուսարինեան բիւզանդական յատակադիծ ունի:

Այս նկատմամբ մեծ նշանակութիւն ունին այն չորս նշանաւոր խոյակները, որոնց ցայսօր ճամբորդ մը մտադիր եղած է, եւ որոնք Աջմիածնի Ղեմարանին պարտիզազութիւն

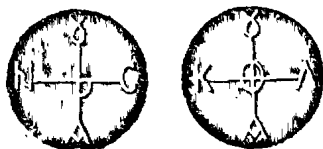
ԽՈՅԱԿ ԵՂՋՄԻՍԺԻՆ

մէջ կը կենան: Ըսոնց ամէնուն ձեւը նոյն է, եւ նոյն իսկ իրենց մեծութեամբը աչքի կը զարնեն: Խոյակին յարկը 0.95 մեդր կողմնական երկայնութիւն ունի, իսկ բարձրութիւնն է մինչեւ վարի կորած ծայրը՝ 0.78 մեդր: Չեւին նայելով՝ առանձին տեսակ մը բիւզանդական կողովածե խոյակներ են: Վաւան զի ներքին մասն է երեքկողման փութուածքներով հիւսկէն կողով մը, որուն վրայ կը հանգչի յոնիական, ստուար եւ հաստաբետ խոյակ մը: Խոյակին ոլորածին պատուածքները կը կապէ իրարու բոլորակաձեւ դարձած ձուալարդ մը, որուն ներքեւ պատկերադիրներ (*medaillon*) աղուցուած են, որոնց յառաջադրութեան վրայ մենագիր քանդակուած է, իսկ յետասկողմեանին վրայ կտցաւոր խաչ մը: Իսկ երկու կողմերը տերեւալարդ զրուսպած ոլորածոյ բարձաձեւեր կը կազմեն: Ըսոնց վրայ նստած է ցած դարեւանք (*imposte*) մը՝ առ ի շնչ կողմնակի երեսներով:

Բիւզանդական խոյակի զարդացումն, ինչպէս միտք ունիմ ապացուցանելու ուրիշ գործքի մը մէջ, որուն համար ընդարձակ եւ մասամբ անտիպ նիւթ հաւաքած ունիմ, կը ցուցնէ այսպիսի կողովածե խոյակաց համար հաւանականութեամբ՝ թէ այս ձեւն

ուրիշ բան է, բայց եթէ էջուտփնիանու ճարտարագիտին ձեռքով եղած փոփոխութիւն մը թէկոյտեան խոյակին, որուն կանոնն էր բարադրեալ նախաձեւ մը: Այնպիսի տեսլանք տեղ հնարուեցաւ կողովաձեւ մը. ուրիշաց պատուածքներուն տեղ կողովին եղբրն անանիքներն դրուեցան, որոնք յարկը կը բառնան: Ասկէ յայտնի է որ 1,2 միածնի այս խոյակները սեպհական ձեւ մ'ունին: Աղղովազարը յայտնի կը ցուցնէ որ այս խոյակներն էջուտփնիանու ժամանակին կանուխ չեն, բայց ուրիշաց պատուածքը պաշտօնը՝ այս մասին եղական օրինակ են, որչափ զիտեմ:

Այս շարք խոյակաց մենագիրը երկու ձեւ ունին, որ է այս՝

ՄԵՆԱԳԻՐԸ ԽՈՅԱՆԻՆ

Առաջին ձեւը լոկ մի ունի, երկրորդն երեք անգամ կը գործածուի: Ահմէտ-թիւնը տարակուսի տակ չի կրնար ինչալ առաջինն է Նաթսու (Նարսու) երկրորդը Καθολικου (կաթողիկու): Հայ հայրապետաց մէջ յունական Καθολικός (կաթողիկոս) տիտղոսը կրեաւ սկսելէն ի վեր հնազանդ ժամանակներն երեք կաթողիկոսներ կան՝ Ներսէս, անուամբ, այսինքն՝ Ներսէս Ա Մեծ (340—374), Ներսէս Բ (524—533) եւ Ներսէս Գ Շինող (640—661):¹ Ժամանակին նայելով՝ միայն վերջէնը հոս կրնայ ըլլալ: Ներսէս Բ-ի վարչութեան ժամանակը կանուխ է եւ էջուտփնիանու գահակալութեան առաջին տարիները կը հանդիպի, երբ կողովախոյակը գեւ չէր իսկ գտնուած անշուշտ, գոնէ չի գործածուիր Ափսոս եկեղեցւոյն ներքին կողմը, նոյնպէս Սարգսի եւ Բաքուի եկեղեցիները: Իսկ Ներսէս Գ-ի ոչ միայն ժամանակը յարմար է, այլ նաեւ “Շինող”, մանաւանդ զինքը մասնանիշ կ'ընէ:

Ներսէս Գ-ի եւ իւր շինութեանց վրայ մանրամասն տեղեկութիւններ պահած է Սեբեոս², որ եպիսկոպոս էր եւ Վրնայ ժողովոյն (645) մէջ կը յիշուի: Իւր պատմութեան մէջ, որ 660 տարին կը հասնի³, կաթողիկոսին վրայ կը գրէ ի մէջ այլոց. “Ներսէս... անեալ ի մանկութենէ յաշխարհին էջուտաց եւ ուսեալ զեղուս եւ “ղղարութիւն Հռոմին, եւ շրջեալ ընդ աշխարհս զօրու կարգօք զինուորութեան”:

Բիւզանդիոնի հետ ունեցած այս կապը շուտով առիթ տուած է նաեւ առասպելաց յօրինման: Այսպէս Ժ Դարուն վերջերը Սոփիստ Սաղմոնկատուացոյ շարունակողը կը գրէ⁴. “Ի նորին (կոստանդին Բ., 641—668.) յինն եւ ի տասն ամին նախ “կաթողիկոս Հայոց տէր Ներսէս ամն քսան. եւ Հայ թուականն հարիւր եւ մեասանն էր”:

¹ Բայ J. Saint-Martin, Mémoires hist. et géogr. Paris 1818, ի շարք հայրապետաց:

² Հոս սկսելով Հայ պատմագրական աղբիւրները գործածել, պարզ կը համարիմ ի որտէ շորհակալութիւն յայտնել Հ. Գալէմբեարեան Վիեննական Միջին արեւելի աղագրականին, որ անհետուէր եւ սերպիւր եռանգեամբ օգնեց ինձ թարգմանելու թէ այլուստ ինձ ծանօթ եւ թէ իւր իսկ ցուցուցած աղբիւրները:

³ Հմմտ. Ալբրիխտեյ, Ժամանակագրութիւն, Պետեր. 1867, էջ 37. H. Bährschmann, zur Geschichte ... der ersten Kriege der Araber, S. 7.

⁴ Սեբեոս, հրատարակեալ, Պետեր. 1879, էջ 140:

⁵ Պատմութիւն Աղղանից, Գիրք Գ. գլ. 4. (տպ. Մոսկ, 1860, էջ 255.) Առաջին երկու գրքերը մինչեւ 686 կը հասնին, երրորդը 980—1000 ուրիշ շարունակողէ մը գրուած է:

⁶ Կոստանդնույ գահ էլեկուս 19-ր տարին (660) եւ Ներսէսի 20-ր տարին (661) չեն միարան չժժԱ = 662 թուականին:

“Սա էր հայրազորի նորին Արտամանին եւ գանձիւքնորս շինեաց զբազմապայծառ փարախն
 “բանաւոր հօտից ի Վարդաբուզաշտի սուրբն Վարդգէս* եւ ի նաւակատին կոչեաց զվա-
 “գաւորն Հոռոմոց, որ յաւէժ հիւսցեալ ընդ շինուածն՝ ետ հրաման շինողացն գնալ զկնի
 “իւր, զի գնոյնաձեն յարմարեացէ ի պարտանն: Եւ ոչ ժամանեալ գնալ ի առն իւր՝ ի
 “ճանապարհին վարձանիւր, ի Սիւրբն սուած տեղեկութիւնն ու Մովսիսի Վաղանկատու-
 “ացւոյ շարունակողին խօսքը կը ցուցնեն առ նաւազն, որ Ներսէս Վաղանկատին հետ
 “սերտ հաղորդակցութիւն ունէր, եւ անշուշտ առիթ ալ ունեցած էր՝ իրաւորական
 “ճարտարապետութիւնը ճանչնալու: Այսն զի ի հարկէ յիրականին Մովսիսի պատ-
 “մածին ճշդիւ հակառակն եղած պիտի ըլլայ, այսինքն՝ Ներսէս անշուշտ ճշունաստանէն
 “բերել տուած էր ճարտարապետներ: Եսոր ապացոյց են մեր այս խոյակները, որոնց ձեւն
 “իրենց յունական մենագրոյն հետ՝ այսպիսի աղբիւր մը կ'անարկին:

Խոյակաց հոս գալու կերպին վրայ այս տեղեկութիւնը տուաւ ինձ Տր. Վարամեանց՝
 “Աւսուցիչ Եմմիանին Ճեմարանին. “Եւ ճեմարանի աշակերտ էի 1875ին, երբ այս խոյ-
 “ակաց երկուքը, որ երկար ժամանակ վաճառէին հարաւային գաւթին մէջ էին, ճեմարանին
 “առջեւ բերուեցան: Եւ այս տարին հոս բերին միւս երկուքն ալ, բայց ոչ թէ՛ Վաղարշա-
 “պետէն, այլ Եմմիանին չորս վերստ հեռու Նախան տանող ճամբուն աջ կողմն եղող
 “Հանգած Նախգեղի, կոչուած տեղէն:”, Եւս կարեւոր տեղեկութեան միջնորդութեամբ
 “կ'նոնք որոշել թէ՛ որ շինութեան կը վերաբերէին այս խոյակները: Ա' երբ յիշած Սերբոս
 “Ներսէս Վ-ի շինութեանց վրայ կը գրէ. “Հայնմ ժամանակի արկ ի միտս իւր Վաթու-
 “ղիկոսն Հայոց Ներսէս շինել իւր բնակութիւն մերձ առ սուրբ եկեղեցեացն՝ որ ի Վա-
 “ղարշապատ քաղաքին ի վերայ ճանապարհին՝ յորում ստեն ընդ առաջ եղեւ ... Տրդատ
 “սրբոյն Վարդգիս: Ե' ինեաց անդ եւ եկեղեցի մի յանուն երկնաւոր զուարթնոցն, որոց
 “երեւեալ ի սեպեան սրբոյն Վարդգիս բազմութիւն երկնաւոր զօրացն, եւ շինեաց եկե-
 “ղեցին բարձր շինուածովք՝ եւ չքնող զարմանալեօք, արժանի աստուածային պատուոյն՝
 “որում նուիրեացն՝, Սարգիս անդ մ'ալ կը գրէ. “Եւ ապա յետ վեցերորդի ամի հա-
 “լածանայն զարձաւ (Ներսէս) անդին ի տեղիս իւր, եւ հաստատեցաւ յաթոռ կաթու-
 “ղիկոսութեան, փութայր կատարել զշինուած եկեղեցոյն՝ զոր շինեաց ի վերայ պողո-
 “տայն Վաղարշապատ քաղաքի:”, Իսկ կամ ձ-ը դարուն կը գրէ Հովհաննէս Վաթու-
 “ղիկոս. “Եւս շինէ (Ներսէս Վ-) տաճար սրբութեան եւ ի վերայ վերապի սրբոյն Վարդ-
 “գիսի, ուր ի մէջ թուաւորացն թաղեալ՝ առաքելանուէրն այլն Լստուծոյ զկանակոր
 “վեշապին ջանջախեաց զգուռի ... Վարձեալ յուսացեալ ի Տրդ եւ ոչ ածեալ զմաստ
 “զկրթական արշաւանս հինիցն թշնամեաց՝ գեղեցիկ իմն մոլորութեամբ քնն ապա հիմն մեծ
 “եւ հրաշալի բազմապայծառ յարկի տանն Լստուծոյ ըստ անուանակրթութեան սրբոյն
 “Վարդգիս՝ յանձն առնելով զկատարումն իմաստութեան շինողին Վրիստոս ... ի ներքոյ
 “Վլլէյ «եռանջ» հաստատեցողութեան բաժանեալ զնն գնշխարս ոսկերաց սրբոյն Վարդգիս առ ի
 “անշուշտ միացականութեամբ պահել գանձոյն երկնաւորի ի գերեաց ապականչաց եւ
 “ի պարծանս հաւատոյ քրիստոնէական կարգաց³,”

Հոս խօսքն է այլեւայլ շինութեանց վրայ, որոնք Ներսէս Վ-ի Վաթուղիկոսին “Ե' ի-

* Անշուշտ ընթերցելով “ի Հաղարշապատի (գ)տարն Գրիգոր, ինչպէս արդէն ժ դարուն կը կոչուէր այս
 եկեղեցին:

1 Սերբոս, անդ, էջ 118—9:

2 Նոյն անդ, էջ 160—1:

3 Եւս շինէն կաթողիկոս, Պատմութիւն Հայոց, Մովսէս, 1853, էջ 48:

նող, յորջորջումը տուին: Արդէն Սոփէս Աղանկատուացոյ շարունակողը կը յիշէ “զբաղմանպայծառ եկեղեցին բանաւոր Հօսին Վրիստոսի”,¹ “Եղն անուամբ կը յիշէ նաեւ Հովհաննէս Աթմուղիկոս, բայց կը յաւելու այս մեծագին ծանօթութիւնը՝ թէ Ս. Գրիգորի մասունքն կը պահուէին չորս հասրանդոյն ժանց ներքեւ: Ասով պէտք էր ըսել թէ նաեւ այս եկեղեցւոյն կենդրոնական յատակագիծը նոյն էր Լճմիածնի մայր եկեղեցւոյն հետ: Այս սեանց վրայ կ'աւանդուէր գմբէթը: Ս'եր վերը նկարագրած չորս խոյաններն իրենց անհիմնութեամբ մեծութեան պատճառաւ՝ դժուարաւ կրնային ասկէ զատ ուրիշ նպատակաւ յօրինուած ըլլալ: Բայց ասոի՝ Երսիսի մենագիրը կը կրին. ուստի ներքի է զատուել նշխար կարծել մնացած այն եկեղեցիէն բանաւոր Հօսին Վրիստոսի: Բայց կը զատուել նաեւ. այն պարագայն, որ Ալիշան՝ որուն անձնութիւնն այս խոյանները, Երսիսի Էփնդի կառուցած այս եկեղեցւոյ տեղը կը համարի այն՝ “շանգաձ Ալիեղեցի”,² կոչուած վայրը, որմէ բերուած են խոյակացս երկուքն ըստ տեղեկութեան Տր. Վարդաբեանցի: Այս եկեղեցւոյն, որ ըստ Սերէոսի Արկիմաւոր Գուարթնոց նուիրեալ էր, իսկ ըստ Հովհաննէս Աթմուղիկոսի՝ Ս. Գրիգորի, եւ այս՝ հաւանականագոյնս սրբոյն նշխարաց հոն փոխադրուելէն ետքը, ինչպէս Ալիշան կը կարծէ, կը պատմէ Ս'իթմար Արիփանցի Երսիսի գարուն, թէ այս աշխարհահայալէ եկեղեցին կործանեցին Արաբացիք՝ անշուշտ Երսիսի գարուն. վասն զի ըստ Երսիսի Արիփանցի Վրիստոսի Վրիստոսի (876—97) դեռ կանգուն գտաւ, իսկ Ասողիկ, որուն պատմութիւնը մինչեւ 1004 կը հասնի, արդէն կործանած կը յիշէ: Գաղթիկ 1001ին այս եկեղեցւոյն նման մեծ եկեղեցի մը շինել տուաւ յ'Աի, որ կործանեցաւ երբ Ալի Ալան առաւ քաղաքը (1064), եւ այսօր աւերակ կը կրնայ՝ Բայց նախնականին աւերակաց գտնուած տեղը Վաղարշապատայ մօտ՝ կը կոչուի մինչեւ ցայսօր “շանգաձ Ալիեղեցի”,³ Երսիսի՝ կործանեալ:

Արդ որովհետեւ այս եկեղեցին կենդրոնական յատակագիծ մ'ունէր, եւ խոյաններէն չափելով՝ նաեւ բիւզանդեան մանրամասնական ձեւեր, կրնանք նոյնն ըսել նաեւ Աթմուղիկոսեան վանաց հնագոյն եկեղեցւոյն համար: Իրօք ալ յատակագիծը բիւզանդեան գմբէթաւոր եկեղեցեացն է: Բայց Ս'իթմի եւ Ս'իթմիէրի⁴ հաւաքած տեղեկութեանց՝ եկեղեցւոյս պատմութենէն այն գիտենք որ Ս. Գրիգորէ հիմնուած հնագոյն շինութիւնը կործանեց Էպիփոս Բ 380ին եւ յետոյ Վաղարշ Սամիկոնեան նորոգեց: Այսքան 483ին ուրիշ Վաղարշ մը, որ մարդպան եղաւ, ծայրէ ի ծայր նորոգեց երկրորդ անգամ, ինչպէս կը պատմէ Վաղար Փարպեցի: Ասիկայ հայրապետական եկեղեցւոյն քովն Սուրենայ Վաղարշ վանահայր եղած կը յիշուի: Ասոր հիմնարկութիւնը ոմովն Երսիսի Վ'ի, այլք Երսիսի Վ'ի առնէ կը յիշեն: Արմիստա Աթմուղիկոս (617—25) եկեղեցւոյն փայտեայ յարկը 618ին քարէ գմբէթի փոխել տուաւ: Այս Երսիսի Վ'ի նորոգեց. յետոյ կրած փոփոխութիւնքը վերն յիշեցնենք:

Լճմիածնի այս շինութեանց նայելով՝ հայ գեղարուեստին զարգացման մասին այս կրնայ ըսուիլ: Այն պարագայն որ հռոմէական ժամանակէն մնացեալ մի միայն շինութեան, այսինքն՝ Գառնիի պալատին կամ մեհնիին աւերակաց զուտ յոնիական ձեւ ունենալը, եւ այն՝ որ ուրիշ յիշատակարանք կը պակսին այս ժամանակէն, կը ստիպեն զմեզ հետեւընելու՝ որ շայք նախքինստոսական ժամանակն ուրոյն գեղարուեստական ոճ մը հնարած չէին, մասաւանք թէ իրենց զբացի Ասասնեան երկիրներէն աւելի՝ ենթակայ

¹ Երսիսի Ս'իթմի, Սեղաթուրութիւն. Վեհապետ, 1884, էջ 64: Ալիշան, Երսիս, 1880, էջ 66:

² Հիմն. Ալիշան, Արարատ, էջ 244 եւն, § 120:

³ Երսիսի, անգ. էջ 9, Ս'իթմիէր, Ալիստոսագր. Ժ. էջ 628 եւն:

էին հռոմէական գեղարուեստից ապրկեցութեան: Սւստի, երբ քրիստոնէութեան ժամանակ հայկական բնիկ ճարտարապետական ոճ՝ կը գտնուէր, պէտք էր ըսել որ քրիստոնէութեան ժամանակ ծնաւ զարգացաւ այն: Ընդէ՞ այս աղբային ոճին ծնունդը Լ. դարուն կը գնէ: Տրդատէն մինչեւ 618 չունի ըսելը մը, եւ այս պարապը կը լեցնէ յոռո՞ջ բերելով Ապրազազ Արծունայի եկեղեցին, ուստի այնպիսի տեղոյ մը՝ զոր Հռոմսինիանոս քրիստոնէայ ըսաւ, եւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցի մը շինեց՝: Ասեւ Արծունայի եկեղեցին Հռոմսինիանու կու տայ աւանդութիւնը՝: Բայց իւր ձեւերուն քննութիւնն երեւան կը հանէ քանի մը նշաններ, որ հակառակ կ'ըլլն ասոր՝: Թէպէտ յատուկագիծը չորս մոյթէ վերջուած բիւզանդեան գմբէթաւոր եկեղեցւոյ մըն է. նոյնպէս խաւիխաւոյ որմածը, նարգիսաղարքը, արեւմտեան կողման վերնատունը չեն տար երկբայութեան տեղի բիւզանդեան հիմնագիծ օրինակի մը համեմատ ըլլալուն. սակայն գմբէթը բարձր կամարներէ փոքրած է, ուստի չեն կրնար Մահմետականաց այս կողմերը մանկէն յառաջ ըլլալ: Տիւրքուտ կը յիշէ ուրիշ շատ մ'ապիսաղեան եկեղեցիներ՝ որ բիւզանդեան ձեւը կը ցուցնեն:

Իրաւամբ կը կարծէ Ընդէ որ նաեւ ի Հայս բիւզանդեանն եղաւ հռոմէական ոճին ժառանգը: Միայն թէ ըստ իմ կարծեացս՝ անոր տուած տեւողութիւնը շատ քիչ է: Արտար յիշել Պտղոպեայ վասն Ընտելութեանց Պ. 4 տեղը՝, որ դրապէս կը հաստատէ բիւզանդեան շինուածոց ի Հայս գտնուիլը. «Ը ինեց, կ'ըսէ, (Հռոմսինիանոս) շատ մ'եկեղեցիներ եւ վանքեր (ի Հայս): Թէոդոսուպոլիս (Աարին) շինեց եկեղեցի մը Ս. Աստուածածնի, եւ նորոգեց Պտրիոս եւ Վուգարք կոչուած տեղեաց վանքերը: Արիստուպոլիս շինեց Խ. Սրբոց եկեղեցին եւ Վեորդ վիպին եկեղեցին ի Բիզանի: Թէոդոսուպոլիս քով նորոգեց Խ վիպից վանքը:», Այս վիպութեան համամիտ են եւ կը ցուցնեն բիւզանդեան ոճին նաեւ Լ. դարուն ի Հայս տիրելուն՝ այն ամէն տեղեկութիւնք, զոր տեսանք վերն Լ. ջմիածնի հայրապետական եկեղեցւոյն վրայ, եւ իբր 660ին՝ Արսէս Վ. շինած «Արիստոսի բանաւոր հօտին», կոչուած եկեղեցին: Սւստի անհաւանական է որ Արսէս Վ. չեն յառաջ գոտ բնիկ հայ ոճով յիշատակարանք կանգնուած ըլլան:

Այս պատճառաւ պէտք է վերստին հետազոտել երեք ցարդ ամենահին համարուած հայկական եկեղեցեաց սկզբնաւորութեան պատմութիւնը, այսինքն Ս. Արիստիսայ եկեղեցւոյն, որ 618ին շինուած կ'ըսուի, Ս. Վայրանեայ, որ 630ին կը դրուի, որոնք երկուքն ալ ի Վաղարշապատ են, եւ Սեղունարի եկեղեցին, որ 718—729ին շինուած կը պատմուի: Այս եկեղեցիք արդէն հայկական ոճը բոլորովին կազմակերպեալ կը ցուցնեն: Լ. որովհետեւ այս ոճին զարգացման այլ յառաջադիմութիւնք չ'ապրուն հազիւ կրնանք ապացուցելով գնել, բայց դեռ նաեւ այս եկեղեցեաց հիմնարկութեան թուականները չենք գիտեր ճշգրտութեամբ, պէտք էր իրեւ հաւանական ընդունիլ՝ որ այս երեք եկեղեցիք այն ատեն շինուած են՝ երբ հայ ճարտարապետութիւնը բիւզանդականին ուղղակի աղբկեցութենէն ազատած էր: Թէպէտ ի՞նչ դարը յարմար համարուի:

Այս պիտի կը բաւէ մտադիր ընել՝ որ ինչպէս արդէն Սորբուն՝ կը պատմէ հայ պատմականաց վրայ, որ Հռոմաստան կը կրթուէին, նաեւ Լ. ջմիածնի մայր եկեղեցւոյն երկու

1 Schwaase, Geschichte der bildenden Künste. Band III. S. 520 ff.

2 Պրոպոլիս, վասն զոմական պատմագրին, Գ. 3. աղ. Պոս քաղաքի, Լար. Բ. էջ 473:

3 Ընդէ, անդ. էջ 326:

4 Նիւրնի Տիւրքուտ, անդ. Atlas III. pl. 1 եւ 2:

5 Լար. Պոս քաղաքի, Գ. էջ 256:

6 Ընտել, անդ. Գ. էջ 334:

7 Ընտել. Դրանութեանք յիշատակարանք Գրոնիկոս, աղ. Վեհա. 1813, Հտ. Ա. Եւր. էջ ԺԲ:

արձանագրութիւնք կը ցուցնեն՝ որ յունական կրթութիւնը Դ եւ նսեւ Զ գարուն զեռ կազդեր Լայոց վրայ՝ իսկ Սերէսի եւ Դ գարուն երկու հայ պատմագրաց տեղեկութիւնք կը ցուցնեն թէ ինչպէս Ներսէս Գ այս յարարերութիւնքն աւելի եւս ամրապնդեց ի գարուն։ Այս յարարերութեանց ամենէն մեծ ապացոյցն է Գիւտ Վաթուղիկոսին (465 — 475) առ Պերոզ արքայից արքայ գրած նամակը, ինչպէս Գարպեցի կը հաղորդէ¹, յորում Գիւտ՝ Յունաց հետ ունեցած յարարերութեան համար կըսէ. «Այլ որ ասեմք, թէ երթեալք նորա ի Հռոմ, ոչ ըստ դորա կարծեաց եւ խօսիցն «այդպէս են իրքն. քանզի սուտ է. այլ վասն զի զգրութիւն գիտութեանս մերոյ եւ «զինաստ բանաւոր ուսման» յաշխարհին Հռոմաց ուսեալ եմ, եւ են իմ անդ ծանօթք «բազում եւ ուսումնակիցք, այլ եւ զերպարան հանդերձիցս զոր ունիմքս մեք» անտի «գնեմք. վասն զի եւ ոչ յայլ աշխարհի գտանի սա ուրեք՝ բայց անդ, հարկաւորիմք անտի «գնիլ զայս ըստ ժամանակին պիտոյից», Ինչ որ հոս գիտութեանց եւ զգետուց համար կըսուի, կ'արժէ նսեւ ճարտարապետութեան համար։ Աւ յիշեալ խոյակաց քննութիւնք ցուցուց որ նսեւ Ներսէս Գի օրերով բիւզանդական գեղարուեստն էր որ ձեւերն եւ նսեւ ճարտարապետներ փոխ տուաւ Լայոց։ Իայց նախ քան բիւզանդական արուեստին ազդեցութեան պատմութիւնը շարունակելը՝ կը սկսիմ իմ գլխաւոր նպատակին՝ Լ'Յմիանի Վեատարանին հետազոտութիւնը, որուն մէջ բաց ի բիւզանդականէն պիտի գտնենք որ երկրորդ կրթութեան շրջան մ'ալ արգիւնաշատ սերմանք ցանած է հայ ազգին մէջ։

¹ Պատմութիւն Լայոց, հրատ. Ղենեպիկ, 1873. էջ 344.

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՔՆՆՏԻ ՓՈՂԱՊԻԳՊԵՏԻՆ ԶՐԵՐՈՒԹԱՆԸ ԳՆԵՄԵՆ

Վէրոյանոֆէն, 20 Մարտ, 1891:

Ղ Էօրիս հոֆէն. անծանօթ անուն մը, որ աշխարհացոյց տախտակներու վրայ ցայտմ չ'երեւար։ Կը մնար անծանօթ եւ անյիշատակ Պաւ իերայի այս շնչին գիւղին, եթէ Քնայր չըլար գիւղին ժողովրդապետը։

Հագիւ հինգ արի յառաջ (1886) Վէօրիս հոֆէնի (Միսիսէն 2 1/2 ժամ հեռու՝ շոգեկառք) ժողովրդապետն՝ Սերաստիան Քնայր (Kneipp) հրատարակեց «Իմ լուսամուկս» (Meine Wasserkur) անուամբ գիրքը. գիւղն եւ ժողովրդապետին անունն սկսեալ ամէն եւրոպական լրագրաց մէջ շրջան ընել, յոմանց համակրական եւ յոմանց հինգեական ամենարի ընդունելով։ Սակայն այս իրականութիւն է՝ որ Քնայրի գիրքն 1890ին վերջն արդէն 24² տպագրութիւնը տեսաւ. Քնայրի հրաշալիքներ պատմողները շատցան եւ այս օրս շատ սակաւք են կասկածողք. իսկ Ղէօ-

րիս հոֆէնէ դարձողք միայն զարմանալի բժշկութիւններ պատմել գիտեն, որ եղած է իրենց անձին եւ այլոց վրայ՝ միայն եւ միայն ամենապարզ միջոցով մը, ջրով՝ որ այնչափ մեծ դեր կը կատարէ մաքրութեան մէջ։

Քնայր ՂՈմասայ Երուսի ժողովրդապետն երիտասարդութեան ժամանակ Նիհար, թոքախտաւոր եւ իրրեւ կենդանի մեռեալ մէկն էր, որ պատճառաւ անկարելի էր եղած իրեն քահանայական կոյման կարեւոր ուսումներն յառաջ տանիլ։ Գիւղական տնէ սերած՝ քաջ գիտակ բնական երեւոյթներու, կը սկսի հիւանդագին երիտասարդը խորհիլ իւր թախտութեանը մէջ՝ թէ ինչու բազմ ու սազը ջուր կը սիրէ, ինչու թուշուն օրը շատ անգամ բաղանիք կ'ընէ, ինչու ձին ու եղն պէտք է ջրոյ մէջ լուանալ, ինչու երբ երեսնիս լուանք կենդանութիւն կը զգանք ի մեզ։ Այս միջոցին ձեռքը կ'իյնայ տետր մը, որ ջրային լուսամանց վրայ կը խօսէր. սակայն այնպիսի գծնագրակ եղանակներու վրայ, որ կարգացողին վրայ սարկուս կը բերէ։ Կը փորձէ առողջութեան բաղանիքն զօրացեալ՝ կէս տարի